

ЧИНГИЙН ШИНЭ ЗАСГИЙН БОДЛОГО БА ХҮРЭЭНИЙ САЙД САНДО

А.АРИУНБОЛД

Товч агуулга: Тус өгүүлэлд Чин улсаас 1901 оноос хэрэгжүүлж эхэлсэн “Шинэ засгийн бодлого”-ын хэрэгжих болсон шалтгаан, түүхэн үйл явцыг авч үзсэн бөгөөд тэр дундаа Халх монголд “Шинэ засгийн бодлого”-ыг хэрэгжүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэн ажилласан хүний нэг болох Хүрээнд суусан хамаг сүүлчийн сайд Сандогийн үйл ажиллагааг тодруулан авч үзсэн болно.

Түлхүүр үг: Чингийн шинэ засгийн бодлого, Сандо амбан, Хүрээ.

XIX зууны 90-ээд оноос дэлхийн их гүрнүүд Чин улсыг нөлөөнийхөө хүрээнд хэсэглэн хуваах үйл ажиллагаагаа эхлүүлсэн байдаг. Чин улсын бүрэлдэхүүнд байсан Монгол орон харь гүрнүүдийн нөлөөнд бас өртсөн байна. Тэдгээр гүрнүүд тус оронд бараа таваараа борлуулах, шашин дэлгэрүүлэх, байгалийн баялгыг нь ашиглах, цэрэг дайны түшээ газар болгохыг эрмэлзэх болов. Үүний тулд улс төр, эдийн засгийн идэвхитэй бодлого явуулсан бөгөөд ийм нөхцөлд Чин улс Монгол орныг тэдэнд амархан тавьж өгөхийг хүсээгүй юм. Чин улс Монгол орныг гадаад ертөнцөөс тусгаарлагдмал байлгаж, хилийн халхавч болгон ашигласан хэвээр байлаа.

XIX зууны сүүлчээр буюу 1899-1901 оны хооронд хойд Хятадад гадаад ба дотоодын дарлагчийг эсэргүүцсэн Ихөтуаны (Yi he tuan 义和团) “Шударга эв нэгдлийн баг” бослого гарсан бөгөөд түүнийг Англи, Япон, Америк, Герман, Франц, Хаант Орос, Итали, Австри-Унгар зэрэг найман улсын холбоот цэрэг бут цохиж, 1901 онд Чин улсад дайны төлбөр хэмээн түрэмгий гэрээ тулган хүлээлгэж, 4 дүнчүүр мянган түмэн лан мөнгийг 30 жилийн дотор төлөх бөгөөд хүүтэйгээ нийлбэл 9 дүнчүүр 8000 гаруй лан мөнгөний өрөнд унагасан байдаг¹. Иймд дотоодын дайн дажин, харь улсуудын түрэмгийлэл нь Чин улсын ноёрхолыг хүчтэй ганхуулсан ба улирч хоцорсон улсаа засах уламжлалт бодлого өөрчлөх мөн гаднаас өнгөлзөх улс орнуудын түрэмгийллээс газар нутаг, эзэн хаант төрөө хамгаалан үлдэхийн тулд “Шинэ төрийн”, “Шинэ засгийн бодлогыг” зайлшгүй

¹ Лю Цзиньсо. *Монголын хураангуй түүх*. Хөх хот, 1985, 320

явагдуулах шаардлага гарсан байна. Тухайн үед Чингийн зарим дэвшилтэт үзэлтэй захирагч сайд нараас хаанд олон шинэ айлтгалууд өргөн барьж байлаа. Тухайлбал, Чжан Чжидун болон Лю Кунь нар 1901 онд “Цаазыг өөрчилж. Өөрсдөө хүчье” гэдэг айлтгалдаа Монголчууд нүүдлийн мал аж ахуйг гол болгон амьдардаг бөгөөд сүүлийн хэдэн арван жилийн дотор үгээгүй ядуу болж, зэргэлдээ орших чийрэг Хаант Орос улсын халхавч болгоход муудаж байгаа тул байдлыг харгалзан арга сүвэгчлэхгүй бол болохгүй² хэмээжээ. Ийнхүү хүнд байдлаас гарахын тулд Чин улсын засгийн газраас 1901 оны 1 сарын 29 нд хуулийг өөрчлөн, “Шинэ засгийн бодлого” хэрэгжүүлэх дээд зарлигийг нийтлэн гаргажээ³. Дараа нь Шинэ засагтай холбогдох “Холбоо бүхүй хууль, дүрмийг” үргэлжлүүлэн гаргасан байна. Энэ зарлиг бичиг нийтлэгдсэн явдал нь Монгол төдийгүй гадаад аймгуудад хэрэгжүүлж байсан, хуучин хууль дүрмийг хувьсгаж, шинэ бодлогыг хэрэгжүүлэхэд түлхэц болов. Ингээд 1902 оны 1 сарын 5 нд⁴ Монгол газар Шинэ засгийн бодлогыг ажил болгон хэрэгжүүлэхээр цэргийн журганы зүүн жигүүрийн сайд Бээжингийн Манж найман хошууны томоохон түшмэл Игү (Yigu 貽谷 А.А) хэмээгчийг эхлээд Хол дахиныг амаржуулагч хотноо томилон ирүүлж⁵, Монгол хошуудыг хагалбарлах хэргийг тусгайлан шийтгүүлжээ. Энэ үеэс эхлэн Өвөр Монголын олон хошуудын бэлчээр нутаг их хэмжээгээр хагалбарлагдсан билээ. “Иргэдийг нүүлгэн, хязгаарыг бэхжүүлэх” гэсэн зорилго бүхий, Монгол газрыг хагалбарлах ажил Өвөр монголд ид хүчтэй явагдаж байх энэ хугацаанд, Чингийн зарим сайд нар Ар монголд нэг адилаар атар хагалбарлан тариа тарьж, хязгаарыг бэхжүүлэх явдлыг сэдэх буюу дээд газарт айлтгаж байлаа.

Монгол үндэстний хувьд Чингийн “Шинэ засгийн бодлого” нь тусгаар байдлыг нь устгаж, Хятадын дотоод муж болгох, дөрвөн зүйлийн малаа адгуулан

² *Монгол улсын түүх* 5-р боть, УБ, 2004, 42

³ Шарнууд Содбилэг. ӨМИС-ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past and Present of the Mongolic peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007, Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009, 128

⁴ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，84

⁵ Шарнууд Содбилэг. ӨМИС-ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past and Present of the Mongolic peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007, Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009, 129

аж төрөх язгуурын амьдралын хэв маягийг нь алдагдуулах, хятад соёл, күнзийн сурталд автагдуулан хятадчилагдах, Монгол газар үй олон хятад тариачдыг гэр бүлийн хамт ирүүлж, суурьшуулах цаашлаад улс төр, эдийн засаг, соёлын хувьд бүрэн колончлогдон, үндэстнийхээ хувьд бүрэн уусгаж мөхөөх аюулт бодлого байсан юм. 1902 онд Хорчины зүүн гарын дундад хошуунд Жоу (тойрог), 1903 онд Түмэд болон Хорчин хошуунд тус бүр нэг нэг Сянь (хошуу), 1904 онд Жалайд, Хорчин баруун гарын хошуунд тин, фу⁶ зэрэг Хятад засаг захиргаа байгуулав. Мөн Монгол орныг шатлан эрхшээн захирахдаа байгуулсан “Гадаад монголын төрийг засаг явдлын яаманд” зарим нэг өөрчлөлт хийсэн байна. Тухайлбал: 1906 онд Гадаад монголын төрийг засаг явдлын яамны харьяанд Байцаах товчоо, Найруулах товчоог нэмж байгуулсан байна⁷. Энэхүү түүхэн үйл ажиллагаа нь үнэн хэрэгтээ 1905 онд явагдсан Орос, Японы дайнаас сэргийлж Монгол газрын хойд хил болон Хөлөн буйр ба Хар мөрөн зэрэг хилийн хязгаар нутаг дахь Монгол харуулуудыг Хятад цэрэг харуулаар сольж, Хятад иргэдийг олноор нь суурьшуулан, гадны түрэмгийллээс сэргийлэх төдийгүй суларч доройтсон эдийн засгаа сэргээх бодлого, үйл ажиллагаа байсан юм. Ингээд Монгол газрын хилийн дээс, захын харуулын нэр, харуулын тоо, хошууны захын овоо, хошууны хилийн дээс, харуулд суусан түшмэл болон цэргийн тоо, сэргийлэн суух цэргийн тоо, нийгмийн байдал, хүн ам зүй, байгалийн баялаг, хаана ямар ашигт малтмал, ан амьтан, мод ургамал байна. Мөн нуур болон гол мөрөн хаана байх, түүнд загас байдаг эсэх, давс хужиртай нуур байгаа юу зэрэг олон судалгааг Халх дөрвөн аймаг төдийгүй Чин улсын бүх хязгаар нутгуудаас байцаалган гаргуулж авсан байна. Энэ судалгааны үндсэн дээр 1907 онд Бянь цзян фан чжи 《边疆方志 A.A》 (Хязгаар нутгийн ойллого) хэмээх олон боть зохиолыг хэвлүүлсэн байна. Тус зохиолын 23 дугаар боть нь Яо Мин Хуй хэмээх зохиогчтой Мэнгү Чжи (Монголын ойллого) хэмээх нэрээр гарсан ажээ. Тус ойллого бичигт: Монгол орны уул ус, газар орны нэр, засаг захиргаа, хүн ам, зан заншил, шашин шүтлэг, гэгээрэл боловсрол, худалдаа арилжаа, баялаг, төмөр зам, харилцаа холбоо, санхүү зэрэг сэдвийг хамарсан гурван дэвтэр, нийт 600 орчим хуудас материал болно⁸. 1906 онд Гадаад монголын төрийг засах явдлын яам, Цэргийн явдлын яам хамтран Өвөр болон Халх монголын олон чуулган, хошууны эдийн засаг, байгалийн баялаг, цэрэг, сургуулийн хэргийг байцаах саналыг эзэн

⁶ Монгол тулсын түүх 5-р боть, УБ, 2004, 42

⁷ Лю Цзиньсо. Монголын хураангуй түүх. Хөх хот, 1985, 252

⁸ Жамсран, Л. Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913). УБ, 1992, 22

хаандаа айлтган зөвшөөрүүлжээ⁹. Дараа жил нь буюу 1907 оны хавар гадаад засаг олон Монгол аймгийн чуулган дарга нар болон Хотон аймгийн ван гүн нарт тушааж 14 зүйлийг байцаалгасан байна. Түүний агуулгыг сийрүүлбэл:

Нэгэн зүйл (1): Хятад иргэд ба монголчуудын тарианы газрын хэмжээ, тарьдаг тариа, атаршсан газрыг сэргээж хагалбарлавал болох эсэх, сул газрыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (2): Нэрт их ууланд ямар мод ургадаг, хөндлөн гулд хэдэн газар, түүнийг яаж өсгөн тарих, тэр модоор юу үйлдэж болох, хашаа тээвэрлэн худалдаж байгаа эсэх.

Нэгэн зүйл (3): Тайж, харц ардын адуулан тэжээж байгаа дөрвөн зүйлийн мал хэд хичнээн, бэлчээр нь хэдэн газар болох, мал адгуулан бордох аргыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (4): Ой мод, уул нуруунд олон зүйлийн гөрөөс бий эсэх, ямар ямар хүмүүс тэдгээрийг агнадаг. Тэргүүлсэн хүн байдаг уу?, Ангаас олох орлого хэр зэрэг, агнах аргыг тодорхойлох.

Нэгэн зүйл (5): Малын арьс шир, унгас ноос, яс эвэр зэргийг ашиглаж, боловсруулах үйлдвэр нээвэл ямар.

Нэгэн зүйл (6): Ямар зүйлийн ашигт малтмал хаана байдаг, түүнийг ашиглаж байгаа эсэх, цаашид яаж ашиглах.

Нэгэн зүйл (7): Аль нуурт ямар төрлийн загас байдаг, хятад, монголчууд агнадаг эсэх, түүнийг хэрхэн өөр аргаар агнуулах.

Нэгэн зүйл (8): Давст нуур бий эсэх ямар төрлийн давсыг хашаа тээвэрлэн худалдах, давст нуурын талбай хэчнээн газар, хятад монгол хүмүүс ашигладаг бол ямар үнэ гаальтай байдаг.

Нэгэн зүйл (9): Олон хошууны цэрэг, зэвсгийн тогтоосон тоо хэд, ямар зүйлийн зэр зэвсэгтэй, яаж сурган боловсруулдаг, цэрэг цалин авдаг эсэх, цаашид хэрхэн тэгшитгэн шийтгэх.

Нэгэн зүйл (10): Сургууль бий эсэх, шинээр сургууль байгуулсан газар хэд, юуг баримталж байгуулсан, сургагч багш, сурагч хэд, цаашид яаж төлөвлөж байгаа.

Нэгэн зүйл (11): Аймаг хошуудад хэдэн өртөө байдаг, тэдгээрт ажилдаг хүмүүсийн тоо, зардал сүйтгэл хэчнээн.

Нэгэн зүйл (12): Аймаг хошуудын нутгийн зах зааг, хашаа ямар газраар зах нийлдэг, гадаад улстай зах нийлдэг.

Нэгэн зүйл (13): Худалдааны иргэд хэд, хашаа хүрээ буй эсэх, ямар газар гадаадын хүмүүс голлон худалдаа хийдэг, цаашид худалдаачдыг хэрхэн ирүүлэх.

⁹ МУУТА. М-9, Д-1, ХН - 3992

Нэгэн зүйл (14): Хятадын аль мужаас худалдаачин, цэрэг иргэн ирэхэд тохиромжтой их зам буй, яаравчлан төмөр зам барьвал хаанаас залгаж тавих зэргийг байцаажээ¹⁰. Мөн оны сүүлээр Чин улсын төр дотоод, гадаад Монголын олон засаг хошуу 14 зүйлт байцаалтыг хэрхэн явагдуулж байгааг газар дээр нь биечлэн хянах түшмэдийг анги хуваан мордуулсан байна¹¹. Мөн 1907 онд Монголын аймаг хошуудын газрын зургийг зуруулан авч бэлтгэл ажлыг бүрэн хангасны дараа¹² Чин улсын хаан тус ондоо Монгол нутгийг хагалбарлаж тариа тарих зарлиг гаргажээ¹³. Гэвч Халх монголын олон хошуу дээрхи 14 зүйлийн байцаалтыг гаргаж өгөхгүй удаах, элдэв шалтаг тоочиж худал байцаалтуудыг гарган өгч Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого”-г эсэргүүцэж байжээ. Тухайлбал: Халхын Түшээт хан аймгийн засаг тэргүүн зэрэг тайж Лувсандовын дээш өргөсөн нэгэн бичигт ...нэгэн зүйл: *...Харьяат захирсан газрын дотор тариалан эрхлэж буй болон эрхлэхэд тохиромжтой газар буй үгүй, аль газар буйг нээх ба одоо хэрхэн шийтгэхийг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт тариаланг ядуу иргэд бага сага эрхлэх боловч тариа тарихад тохиромжтой газар үгүй. нэгэн зүйл: “...Харьяат захирсан газрын дотор ямар зүйлийн уурхай буй үгүй, аль газар буйг нээх ба одоо хэрхэн шийтгэхийг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт нээж шийтгэх нэг ч уурхай үгүй. Мөн ...Захын дотор давст нуур буй үгүйг тодорхойлсугай хэмээснийг хянабаас манай хошууны нутагт давс гарсан нуур нэг ч үгүй¹⁴...”* хэмээн нийт Халх монгол даяараа 14 зүйлийн байцаалтыг эсэргүүцэж байлаа.

Чингийн төрөөс “Шинэ засгийн бодлого”-ын Хүрээнд хийсэн бас нэгэн ажил бол 1908 оноос Хар мөрөн мужийн захиргаанаас “Бүгдийг захирагч сайд амбан нарын тушаалаар”, “Монгол үгийн бодрол” хэмээх сониныг сард нэг удаа хэвлэн гаргаж байлаа. Сонины эхийг Хятад хэл дээр бэлдэх боловч Монгол хэл дээр орчуулж, дугаар бүр нь 700 хувь хэвлэгдэн Ар, Өвөр монголын аймаг хошуудад үнэгүй тараагддаг байжээ. “Монгол үгийн бодрол” сонинд Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого” ба түүний үйл ажиллагааг сурталчилан бичихийн зэрэгцээ Чингийн төрд үнэнчээр хүмүүжүүлэх, бусад улс орны зүгээс Монголд нөлөөлөх замд саад учруулах зорилго бүхүй ухуулан сэнхрүүлэх агуулгатай сонин байжээ¹⁵.

¹⁰ МУУТА. М-9, Д-1, ХН – 3987, МУУТА. М-9, Д-3, ХН – 8379.

¹¹ Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 23

¹² МУУТА. М-9, Д- 1, ХН – 3987.

¹³ Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 24

¹⁴ МУУТА. М-9, Д- 3, ХН - 8379

¹⁵ Дэлэг, Г. *Монгол тогтмол хэвлэлийн түүхэн тэмдэглэл*. УБ, 1965, 6-7

Энэ түүхэн цаг үед өрнөдийн гүрнүүд Монголын газар нутагт санаархах нь улам ихсэж, тэр дундаа Орос, Чин улсын хооронд байгуулсан худалдааны гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу Монголд Орсин худалдаа дэлгэрч, Монголчууд Оростой ойртох зам нээгдэв. Иймээс түүнийг сөргүүлэн Чингийн засгийн газар Монголд дахь Хятадын худалдааг аль болох өргөжүүлэх бодлого баримтлан өрсөлдөж байв. Мөн XIX зууны сүүлчээр Хятадын тариалангийн олон газар хүчтэй үер бууж, бас ган гачиг болсноор олон зуун мянган тариачид ядуурчээ. Иймээс бухимдсан тариачид гадаадын капиталист (Хөрөнгөтөн) гүрнүүд хийгээд өөрийн улсынхаа дарлагч ноёд, газрын эздийг эсэргүүцэн удаа дараалан босон тэмцэж байлаа.

Уур хилэн нь бадарсан олон зуун мянган тариачдын бослого тэмцлээс айсан Чин улсын засгийн газар тэднийг тайвшруулж номохруулахын тулд эзэнт гүрний доторх аль сул чөлөөтэй газар суулгахаас өөр аргагүй болжээ¹⁶.

Энэ эгзэгтэй цаг үед Монгол оронд “Шинэ засгийн бодлого”-ыг хэрэгжүүлэхэд гол үүрэг гүйцэтгэсэн түүхэн хүний нэг бол Манж сайд Сандо (San Duo 三多 А.А) яах аргагүй мөн юм. Учир юу гэвэл Халх монголд Чин улсын “Шинэ засгийн бодлого” нь Сандог сайд байх хугацаанд зарим талаар идэвхтэй хэрэгжсэн бөгөөд Монголчууд тусгаар тогтнолоо олж авснаар дуусгавар болсон байдаг.

1908 онд Сандог Хол дахиныг амаржуулагч (Sui Yuan 綏远, Хөх хотын дэргэд байсан цэргийн хот А.А) хотын Мэйрэн занги¹⁷ (Дэд дарга)-аар томилжээ. Энэ үед Чин улсын байдал хүндэрч гадаад улсуудын түрэмгийлэл гүнзгийрч байсан цаг тул Сандо Монгол хошуудыг шинээр эмхлэн цэгцлэх дүрмийг зохион гаргасан ба Халх монгол, Өвөр монголын улс төр, эдийн засгийн байдалд өөрчлөлт хийх тухай санал төлөвлөгөө гаргажээ. Халх монгол болон Өвөр монголыг дөрвөн хэсэг хуваан муж болгохоор төлөвлөсөн байна. Үүнд: Өвөр монголын зүүн дөрвөн чуулганыг нэг бүлэг болгон төвийг нь Тао Нан (Тао Нан 洮南 А.А) буюу (Монголоор Шаазгай хот А.А)-оор төв болгох, харин баруун хоёр чуулганыг нэг бүлэг болгоод дээр нь нэмээд Цахар, Түмэд, Алагшааг оруулаад, Сүй Юүнь (Sui Yuan 綏远 А.А) буюу (Хөх хот)-оор төв болгон байгуулах. Тэгвэл мөн Халх монголыг хоёр хэсэг болгон хуваагаад, Сайн ноён хан аймаг, Засагт хан аймаг болоод Ховдын хязгаар, Тарвагатай, Эзнээгийн Торгуудыг нэг бүлэг болгоод төвийг нь Улиастай хот болгон Халхын баруун мужийг байгуулах. Тэгвэл Түшээт хан, Цэцэн хан

¹⁶ Хэрээд Урангуа, Ж. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919). УБ, 2010, 34

¹⁷ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，84

аймгийг нэгтгээд Хүрээг төв болгож¹⁸ тус тус хамааруулан захируулаад тус бүрд нь мужийн бүгдийг захирах их сайд, жанжин, түшмэл тавьж түүний доор Монгол газрын хэргийг хамаарах 14 товчоо байгуулахаар төлөвлөн заасан байна. Үүнд: 1. Ерөнхий хэргийн товчоо, 2. Цагдан байцаах товчоо, 3. Цагдаагийн хэргийн товчоо, 4. Цэргийн хэргийн товчоо, 5. Цэрэг бэлтгэн боловсруулах товчоо, 6. Атар хагалбарлах товчоо, 7. Аж ахуй эрхлэх товчоо, 8. Эдийн засгийн товчоо, 9. Давтан боловсруулах товчоо, 10. Соёлын товчоо, 11. Шүүх товчоо, 12. Зам харилцааны товчоо, 13. Гадагшаа харилцах товчоо, 14. Зөвлөх товчоо гэх мэт арван дөрвөн товчоо байгуулахаар төлөвлөн тогтоожээ. Дээрхи бүгдийг анхлан байгуулахад нийт 120 түмэн лан мөнгө зарцуулагдах ба жил бүр өгөх мөнгийг багасгаж таван жилийн дараагаас дээрхи товчоонууд өөрийгөө санхүүжүүлэхээр тогтоон заасан байна¹⁹. Сандогийн энэ төсөл нь Монголын хөрөнгөөр Монголчуудыг засаж тохинуулаад улс гэрээ энх тайвнаар бэхжүүлэн, гадаад дайснаас улс орноо сэргийлэн хамгаалах төлөвлөгөө байсан бололтой.

Хүрээ бол Халх монголын гол том хотын нэг бөгөөд энэ газар наймдугаар Богд Живзундамба хутагт суудаг газар болно. 1909 оны 11 сард (1909 оны 10 сард²⁰) Хүрээг хамаарсан Манж сайд Янь -Жи²¹ (Yan Zhi 延祉 А.А) нас өндөр болж бас өвчин ужиг туссан гэсэн шалтгаанаар албан тушаалаасаа бууж нутаг буцсан байна. Түүний дараа Хэвт ёсны хоёрдугаар онд буюу хуучин билгийн тоололоор (1910 оны 2 сарын шинийн нэгний өдөр)²², (Аргын тоололоор 1910 оны 3 сарын 11 болно)-нд Сандо Их Хүрээг хамаарсан сайдаар томилогдон ирж Чин улсын Шинэ засгийн бодлогыг шууд хэрэгжүүлэх ажилдаа оржээ. Энэ тухай Сандо амбан өөрийнхөө айлтгалд дурдахдаа: “... Боол би Хэвт ёстын тэргүүн оны 12 сарын шийнийн 1 нд Гүйхуа (归化 Хөх хот А.А)-оос гарч энэ жилийн цагаан сарын 26-нд Хүрээнд хүрчээ” гээд “... 2 сарын шинийн 1-ний өдөр урьд амбан Янь –Жи (Yan Zhi 延祉 А.А)-гаас түшмэл томилон амбаны тамга, бичиг, данс харааг хүргэж иржээ. Дариу ширээн дэрээ хүж асааж хааны зүг сөгдөн

¹⁸ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，86

¹⁹ 光绪朝朱批奏折（蒙古族）三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.

²⁰ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，85

²¹ Монгол улсын түүх 5-р боть. УБ, 2004, 43

²² Нацагдорж, Ш. Манжийн эрхшээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911). УБ, 1963, 206

мөргөж, хүлээн аваад тушаалдаа оров” гээд “... Өмнөх сайд Янь–Жи (Yan Zhi 延祉 А.А)-гийн Шинэ засгийн хүрээнд хийж байсан цэрэг, сургууль, худалдаа, уурхай, хар тамхийг цаазлах зэрэг урьд төрийн үеийн бэлтгэж хийсэн хэмжээт эрхэт засгийн ажлуудыг Хүрээний Монгол сайдтай хамжин, хамтаар гүйцэтгэе” Хэвт ёстын 2 дугаар оны 2 сарын шинийн нэгэн²³ хэмээн хаанд өргөсөн айлтгалдаа бичсэн байна. Улмаар тэр шинэ цэрэг төсөвлөн боловсруулах саналыг дээд газарт тавьсаны дагуу, Чин улсын Цэргийн зөвлөлийн яам Хүрээг хамаарсан сайдын санал ёсоор “Хүрээний цэрэг бэлтгэх газар” гэгчийг байгуулахаар шийдвэр гаргаж, түүний ерөнхийлөн шийтгэх түшэмлээр Тан Зай Ли²⁴ (Tang Zai Li 唐在礼) гэгчийг томилон “... Хүрээнд Хэвт ёстын 2-р оны 12 сарын 17 нд (1910 оны 2 сар) хүрч ирсэн бөгөөд түүнд “Хүрээний цэргийг бэлтгэх газрын ерөнхий эрхлэгчийн тамга” гэх үсэгтэй тамгыг гардуулан өгсөн байна²⁵. Тан Зай Ли, түшмэл, бичээч, зарлага, 60-70 хүн болоод хамгаалах Хятад цэрэг 30- аад хүнийг дагуулж иржээ²⁶. Сандо болон Тан Зай Ли нар өөрийн албан газарт зориулан Маймаа хот буюу одоогийн (Улаанбаатар хотын Амгалан) зүүн урд захын Модчин гэдэг газар шинэ маягийн цэргийн хуарангийн барилгыг бариулан суужээ²⁷. Ингээд Хүрээнд байсан Сюахуагийн сэргийлэх цэргийн хороо болон зүүн хоёр аймгийн Монгол цэргүүдийг Сандогийн санаачлан байгуулсан Хүрээний цэрэг бэлтгэх газрын мэдэлд шилжүүлэв. Энэ завсар Хүрээг хамаарсан сайд Сандо Шинэ засгийн ажлаа яаравчлан гүйцэтгэж байлаа. Энд нэгэн шинэ баримтыг дурдахад Хүрээнд Сандог сайд болоод ирэхэд өмнө тогтсон ёсоор амбанд үйлчлэх үзэсгэлэнтэй дөрвөн залуу эмэгтэйг бэлтгэн өгдөг журамтай байжээ. Үнэндээ энэхүү амбанд

²³ 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，第（3-8）页。《Хүрээний айлтгал бичгүүд》，Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он. 3-8 тал)

²⁴ Тан Зай Ли 1880 онд Шанхайд төрсөн. 1895 онд Шанхайн хэлний сургуульд элсэн орж суралцсан байна. Улмаар 1898 онд томилогтоор Японд суралцахаар явж “Японы хуурай замын цэргийн даргын сургуулийн Хятадын ангийн буут цэргийн ангид” суралцсан байна. 1902 оны 3 сард сургуулиа төгсөөд ахин Японы бууны үйлдвэрийн сургуульд сураад төгссөний дараа Хятадаа буцаж иржээ. Тэрээр умардын цэргийн боловсролын газарт зөвлөгч, туслагч, зөвлөх хэлтсийн туслах эрхлэгчээр ажиллажээ. Дараа нь Шандун мужын тавдугаар балгасны буу зэвсэг хамаарагч, Жин Зи Жин цэрэг боловсруулах газрын, заан сургах хэлтсийн эрхлэгчээр ажиллажээ. Тан Зай Ли дэд Залангаар шагнагдаж байв. 1910 оны 2 сард шинээр ирсэн Хүрээн дэх амбан Сандогийн цэргийн бэлтгэлийн газарт эрхлэгчээр томилогдон очиж ажиллаж байв. Тан Зай Ли 1964 онд нас барсан байна.

²⁵ 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，第（426）页。《Хүрээний айлтгал бичгүүд》，Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он. 426 тал)

²⁶ МУУТА, М-9, ХН-4136, 140

²⁷ Нацагдорж, Ш. *Манжийн эрхшээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911)*. УБ, 1963, 259

үйлчлэх дөрвөн эмэгтэй нь амбаныг хянаж тагнах зорилготой байсан ба Сандо Хүрээний сайдаар очсоны дараа дээрх журмыг хориглосон²⁸ шийдвэр гаргасан байдаг. Дараа нь Сандо Хүрээнд шинээр: 1. Ерөнхий хэргийн товчоо, 2. Цагдан байцаах товчоо, 3. Цагдаагийн хэргийн товчоо, 4. Цэргийн хэргийн товчоо, 5. Цэрэг бэлтгэн боловсруулах товчоо, 6. Атар хагалбарлах товчоо, 7. Аж ахуй эрхлэх товчоо, 8. Эдийн засгийн товчоо, 9. Давтан боловсруулах товчоо, 10. Соёлын товчоо, 11. Шүүх товчоо²⁹, 12. Зам харилцааны товчоо, 13. Гадагшаа харилцах товчоо, 14. Зөвлөх товчоо, 15. Ой модны түрээсийн ерөнхий болон салбар товчоо, 16. Эрүүлийг хамгаалах ерөнхий хороо болон салбар товчоо, 17. Худалдааны явдлыг хянан байцаах товчоо, 18. Хэмжээт засгийн явдлыг сүвэгчлэн бэлтгэх товчоо болон эрэгтэй, эмэгтэй бага сургууль³⁰ зэрэг хорь орчим шинэ албан газрыг байгуулсан байна. Ийнхүү олон тооны албан газар шинээр байгуулснаар эдгээрт ажиллах албан хаагчдын өдөр тутмын хэрэглэх зардал, орон сууц, түлээ нүүрс, олбог дэвсгэр, уналга ачлага, унах морь зэрэг бүхэл зүйлсийг ард олноос татварлан гаргуулж, хүнд зовлонд унагааж байлаа. 1910 оны сүүлчээр хуучин Амбасын яамны төв том байшингийн гадна ба дотор талыг яаравчлан сэлбэн засуулсан байдаг. Энэ тухай тэр цаг үед амьдарч байсан ахмад түүхч Навааннамжил “Өвгөн Бичээчийн Үгүүлэл” бүтээлдээ хуучин амбасын яамны төв том байшинг улаан хуар алтан хээтэй сонин сайхнаар гоёмсоглож, гадаа нь байдаг юаньпай, муньпай гэдэг үүдний хаалгыг улаан ваар тоосгоор дээвэрлэн саравчийг нь гоёод мөн том чулуун арсланг дүрслэн үйлдэж, үүдний хоёр талд босгов. Хар шөргийг улаан болгон “Богд эзний түмэн өлзийт ордон” (Манжийн хааны) гэж нэрлээд хүрээний Манж сайд суух албан өргөө болгожээ. Ингээд “Богд эзний түмэн өлзийт ордон”-д баяр хийх болж, мөн яамны үүдэнд хааш хаашаа нэг зуу буюу хоёр зуу хир алд хэмжээтэй модон шалыг байрлуулан засч ногоон таримал модон дундуур зугаацан сэлгүүцэх гоёмсог бүхээг босгоод, ший жүжгийн тайзыг байгуулж, элдэв торгоор чимж үзэмжтэй болгон ший гаргаж, өнөө сэрүүцэх, зугаацах газруудад Манж Монгол сайд, дайчлан байцаах сайдууд, Манж Монгол түшмэд зэрэг олон Манж Хятадууд хуралдан сууж архи амсан, будаалга идэж өнөө ший жүжгээ үзэн суух нь үнэхээр хөгжилтэй харагдаж³¹ байлаа хэмээн тухайн үеийн хүрээний байдлыг

²⁸ 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2期，90

²⁹ 光绪朝朱批奏折（蒙古族）三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.

³⁰ Нацагдорж, Ш. *Манжийн эрхшээлд байсан үеийн Халхын хураангуй түүх (1691-1911)*. УБ, 1963, 259

³¹ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 173

нүдэнд харагдтал бичиж үлдээсэн байна. Бас Сандо амбан Хүрээний зарим гол гол төв гудамж, зээлийг тохижуулж лаанпан гэрэлтүүлэг хийлгэжээ³². Тухайн үед Хүрээ нь Халх монголын хамгийн том хот суурин газар байсан боловч хот төлөвлөлт болоод соёлч аж байдлаар маруухан хоцрогдмол байсны дээр нилээд бохир заваан байсан бололтой. Иймээс Сандо амбаны бас нэгэн хийсэн ажил бол Хүрээний баруун дамнуурчны гудманд байсан хятад монгол жижиг худалдаачин, гуталчин, төмөрчин, оёдолчин, дархан, бас бус жижиг дэлгүүр ил худалдаа зэргийг шууд албадан зөөлгөж, хуучин амбасын яамны наад талын талбай дээр гудамжилан байрлуулж, зүүн баруун талд нь Орос маягийн өндөр хаалга босгож, түүгээр худалдаачин ба энгийн иргэдийг орж гаргах болгов. Мөн тэр худалдааны газрын өмнө талд ший бүжиглэх өндөр тайз байшинг байгуулж, өдөр бүр Хятад ший бүжиг тоглуулж³³ Хүрээний ард олныг соёлжуулж зугаацуулах ажлыг хийжээ. Хүрээний иргэдийг ил задгай биеэ засахыг нь болиулж, гол газруудад жорлон барьж өгөв. Бас яам албан газрын эрүү шүүлтийг хориглож, түүний оронд аливаа хэргийг мөрдөн байцаалтаар хянан гүйцэтгэх шийдвэр гаргасан төдийгүй ялтан хэрэгтнийг гав тушаагаар гавлаж, тушихгүй, буутай цэрэг дагаж харгалздаг болгожээ. Энэ үед хийсэн бас нэгэн шинэлэг зүйл нь Хүрээний дотоод дэг журмыг сахиулдаг цагдаа нарын хуучин хувцсыг шинэ маягийн европ хувцсаар сольж, Хүрээний гол гол замын уулзвар дээр пост - манааны жижиг шовгор пин барьж цагдаа нарыг суулгах болов.³⁴ Эдгээр шинэчлэлтийг анх хийхэд Хүрээний олон хүн гайхан бишрэхийн зэрэгцээ, хуучин ёсыг эвдэж байгаад Гандан хийдийн зарим дээд лам нар, ноёдууд дурамжхан хүлээн авч, элдэв яриа гаргаж байсан мэдээ байдаг. Учир нь Чингийн шинэ засгийн бодлого нь уруудан доройтож буй улсаа аврах амин хувийн бодлого байсан боловч тус бодлого дунд ардчилсан дэвшилтэт зарим нэг шинэ зүйл байсныг бид зөвшөөрөх ёстой байх. Тухайлбал: Үндсэн хуулийг зохиох, эрүү шүүлтийг устгах, хүрээ хийд ба лам нарын нөлөөг багасгах, сургууль соёлыг хөгжүүлэх гэх мэтийн чухал шинэчлэлтүүд байсан нь тухайн үеийн ихэс дээдэс лам нарын дургүйцлийг хүргэсэн бололтой. Гэтэл яг үнэндээ энэ шинэчлэл бол Манж Чингийн үеийн хоцрогдсон соёл, ёс заншил, хууль дүрэм, хэм хэмжээг өөрчилж, шинэ эрин үеийн Европ дахины боловсронгуй хөгжил дэвшил, журмыг дууриасан, Шинэ засгийн шинэ дэвшилтэт өөрчлөлт байсныг бид хүлээн зөвшөөрөх хэрэгтэй. Шинэ засгийн бодлогын хүрээнд 1908

³² Жамсран, Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ, 1992, 18

³³ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 174

³⁴ Навааннамжил, Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ, 1956, 174

онд Хүрээнд, 1910 онд Улиастайд сургуулийн танхим байгуулах шийдвэр гарч, сурган тэжээх сургууль байгуулжээ³⁵. Тус сурган тэжээх сургуульд сурагчдыг шалган авч Манж, Монгол, Хятад үг, бичиг сургаад, хааны бичсэн дөрвөн зүйлийн үсэг хавсарсан толь бичгийг гол болгон заан сургадаг байжээ.

1910 онд Монгол газрыг хагалбарлан тариалахыг хориглосон урьдын хуулийг хүчингүй болгож, Монголд ирж тариа тарих Хятад иргэдийг хөхүүлэн дэмжихийн хамт гэднийг эхнэр хүүхэдтэйгээ явахыг зөвшөөрсөн байна³⁶. Энэ мэтээр Монголын бүх аймагт үй олон Хятад тариачид ирүүлэн, малын үлэмжхэн бэлчээрийг тариан талбай болгох ажил шаргуу явагджээ. Мөн Сандо амбан Монгол оронд олон зуун жил хэвшиж тогтсон шарын шашны ёсыг зөрчиж залуу лам нарыг цэргийн албанд татах, цагдаа³⁷ болгох зэргээр дайчилсан ажиллагаа нь Монголын ноёд, дээд лам нарын дургүйцлийг ихээр хөдөлгөв. Живзундамба хутагт тэргүүтэй Халхын язгууртан, дээд лам нар Гадаад монголын төрийг засах явдлын яаманд бичиг өргөж, шашныг дарласан Манж сайд Сандогийн балмад үйл ажиллагааг илчлэн шүүмжлээд, түүнийг даруу хойш эргүүлэн татахыг гуйж, улмаар түүний оронд “Төв шудрага хүнийг сонгон ирүүлж, Хүрээний хэрэг явдлыг язгуурын хуучин журмаар” явагдуулахыг шаардан хүсэж байжээ. Өөрөөр хэлбэл Монголын ноёд, дээд лам нар “Чингийн төрд зонхилох болсон Хятад түшмэдийн башир арга, атгаг санааны эцсийн зорилго бол монголчуудыг хятадчилах явдал юм байна хэмээн сэрж ойлгосны үр дүнд, шарын шашин болон Монгол язгуурын ёсоо хамгаалах зорилгоор дамжуулан, улс үндэстнээ аврах их үйлийг сэдэж эхлүүлсэн байдаг.

Энэхүү харгис бодлогыг Монголчууд “Үндсийг таслах, шашныг устгах” харштай хэмээн анхнаасаа эхлэн дургүйцэж “Язгуурын ёсоо журамлах” уриан доор түүнийг эсэргүүцэн босож, туурга тусгаар улсаа байгуулахын төлөө босч тэмцэхэд уг бодлого урьдач нөхцөл болсон байна³⁸. Өвөр монгол Манжид эзлэгдсэнээс хойш 275 жил, Халх монгол 220 жил, Баруун монгол 156 жилийн дараа Монголын ард түмний үндэсний эрх чөлөөний төлөө тэмцэл нь харь үндэстний ноёрхолыг устгаж, тусгаар тогтнолоо тунхаглаж, нийт Монгол овогтноо нэгтгэхийн төлөөх тэмцэл болж хувирсан юм.

Энэ нөхцөл байдалд Монголчууд задран унаж буй Чин улс Шинэ засгийн

³⁵ Манжийн дарангуйллын үеийн монголын сургууль (1776-1911) эх бичгүүдийн эмхтгэл. УБ, 1965, 138, 174

³⁶ Монгол улсын түүх 5-р боть. УБ, 2004, 46

³⁷ Ли Пён Ре. 1911 онд Монголын үндэсний тусгаар тогтнолыг сэргээн тунхагласан түүхийг нэхэн шинжлэхүй. УБ, 2011, 83

³⁸ Хэрээд Урангуа, Ж. XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919) . УБ, 2010, 35

бодлогыг эрчимжүүлж байгааг сайн ойлгож байлаа. Өвөр монголд болсон үйл явдлыг мэдэж байсан Халх монголчууд тийм байдалд орохгүйн тулд Манжаас салж тусгаар тогтнохоор шийдэж, эрх чөлөөгөө олох арга замыг хайж эхлэв. Ингээд 1911 оны зун 7 сарын 16-нд Халх Монголын шарын шашны тэргүүн Живзундамба хутагтад Бат оршил өргөх буюу Даншиг наадам хийсэн байдаг³⁹. Энэ наадмаар газар бүрээс ирсэн дөрвөн аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж, хутагт хувилгааддууд богд гэгээнд мандал өргөх хэргээр Эрдэнэ Шанзадвын яаманд нууцаар цуглав. Хуран цугласан олон ирж гүйцмэгц Да лам Цэрэнчимэд хурлыг нээн хэлсэн нь: Энд хүрэлцэн ирж соёрхсон аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж, хутагт хувилгаад та бүхэнд Богд гэгээний зүгээс Чин улсын Шинэ засгийн бодлогыг хүлээх эсэхийг эрс тэс санал гаргаж, нэгтгэн мэдүүлэхийг даатгасан билээ. Иймд та бүхнийг энд саналаа хэлж соёрхохыг хүсч байна хэмээн хэлжээ.

Ноёдын дунд нилээд маргаан дэгдэв. Чин ван Ханддорж тэргүүтэй хэсэг ноёд нь Шинэ засгийн бодлогыг дагаж чадахгүй гэдгээ эрс тэс мэдүүлсэн байна. Харин зарим хэсэг нь газар хагалах, баялаг ашиглах зэргийг эсэргүүцсэн бол улсын хойчийг бодож сургууль байгуулах, цэргийн сургалт явуулах зэргийг нь дэмжжэ гэх мэт санал гаргаж сүрхий зөрөлдсөн байна. Энэ уулзалтан дээр Өвөр монголын Хайсан оролцсон ба өөрийн үгийг хэлж, Халх монголоос энэ хэргийг үүдэн гаргаваас Өвөрлөгч ахан дүүс дэмжин оролцоход бэлэн байгааг илэрхийлэв⁴⁰. Ингээд тус хурал өдөржин хэлэлцээд тодорхой шийдвэрт хүч чадалгүй орой нь тарсан байна. Үдэш нь Түшээт хан Дашням, Цэцэн хан Навааннэрэн, Засагт хан Содномравдан, Сайн ноён хан Намнансүрэн, Да лам Цэрэнчимэд, Чин ван Ханддорж, Түшээт хан аймгийн чуулган дарга Түшээ гүн Чагдаржав, Эрдэнэ ван Намсрай, Далай ван Гомбосүрэн, Хайсан нарын хэсэг хүмүүс Богд хан уулын Нүхтийн аманд тусгайлан зассан нууц гэрт хуран цуглав. Зоог барьсаны дараа Чин ван Ханддорж ам нээж: Манай Халхын ихэс дээдэс цөм Шинэ засгийн бодлогыг эсэргүүцэн тэмцэх санаатай байна. Гэвч бид ганцаар Чин улсын Шинэ

³⁹ Халхын дөрвөн аймаг, их шавийн таван газраас монголын шарын шашны тэргүүн Жавзандамба хутагтад урт наслахыг ерөөж, өргөл барьц барихдаа, эрийн гурван наадам хийдэг ёслолыг даншиг өргөх наадам гэдэг. Даншиг гэдэг нь түвд үг бөгөөд монголоор “Бат оршил” гэсэн утгатай ажээ. Ийм ёслол наадмыг анхдугаар богд Жавзандамба хутагт өндөр гэгээн Занабазарын үеэс тэмдэглэж иржээ. Эхэн үедээ гурван жилд нэг удаа тэмдэглэдэг байснаа наймдугаар богд Жавзандамба хутагтын үеэс жил бүрийн зуны сүүл сард тогтмол тэмдэглэдэг болжээ. Аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин, хэбэй, засаг ба засаг бус ноёд, тайж нар, богдод мөргөж бараалхахаас гадна, өөр хоорондоо ажил хэргийн зөвлөлгөөн хийдэг байв. Даншиг наадам арваад хоног үргэлжилдэг ба бүх зардлыг халхын ард түмэн гаргадаг байжээ.

⁴⁰ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 54

засгийн бодлогыг эсэргүүцэн тэмцэх аваас Чин улсын төрд тэрслэн, өөртөө засах эрх олохоос цаашгүй. Иймд хань түшиг эрж, их Орос улсын дэмжлэгийг авах нь чухал байна гэжээ. Тэгэхэд Да лам Цэрэнчимэд: Сандо амбаныг өнгөрсөн жилийн үймээнээр буцаан явуулах хүсэлтийг гаргасан ч, их журган хүлээж аваагүй. Одоо бид Шинэ засгийн бодлогыг эсэргүүцсэн ч мөн л хүлээж авахгүй болов уу. Тэгэхээр бид хүчийг үзүүлэн, төрийг тусгаарлах хэргийг сэдэхээс өөр аргагүй. Их Орос улсаас тусламж дэмжлэг авахаас нааш хөдөлж болохгүй. Богд гэгээн ч тийм бодолтой байгаа⁴¹ гэж яриу.

Орос явах төлөөлөгчид бэлтгэлээ сэмхэн базааж байх хооронд Да лам Цэрэнчимэд хөдөө явна гэсэн цуу үг тараагаад, Богд гэгээнд бараалхан авч явах бичигтээ мутрынх нь үсгийг авчээ. Богд гэгээн өмсөж байсан цамцаа тайлан өгч, “Үүнийг өмсөөд яв хэрэг бүтээж иртэл битгий тайлаарай”⁴² гээд зорьсон хэрэг бүтэхийн ерөөлийг тавьжээ.

Хандорж, Цэрэнчимэд, Хайсан нарыг Орос явсан мэдээг авсан Сандо амбан Шанзудба Бадамдоржийг дуудан авчирч, тулган байцаасанд тэр хэрэг үнэн гэж хүлээжээ. Сандо амбан Санкт Петербург явсан төлөөлөгч нарыг буцаан авчиргах шаардлага тавихад хариуд нь Богд гэгээн тэднийг ирэхэд ял тулгахгүй байх, Шинэ засгийн бодлогыг зогсоох болзол тавьсан байна. Хэрвээ энэ бүгдийг зөвшөөрвөл буцаан дуудна гэжээ. Энэ хооронд Орос явсан төлөөлөгчид хүрээнд үлдсэн журмын нөхөдтэйгөө холбоотой байсан бололтой учир нь Манжийн хилийн харуул тэднийг баривчлахаар хайж байгааг сэрэмжлүүлэн мэдэгдсэн байдаг. Улмаар Сандо амбан дэлбэртлээ уурлаж, тэднийг бариулахаар, харьяат Хятад цэргээс хориод хүнийг томилон гаргаж, хойт хязгаар руу явуулж байжээ⁴³. Чин ван Ханддорж өөрийн хошууны балар ойгоор дамжин хил нэвтэрч, одоогийн Хутаг Өндөр, Бугат сумын заагт орших Цонхлон ууланд нууцаар бүгэн, Хүрээний байдлыг сэм ажиглан хүлээв. Да лам Цэрэнчимэд Эрхүү хотноо дахин хагас сар хүлээгээд Орос цэргийн эмчийн хувцас өмсөн зүсээ буруулан байж, Хүрээнд сэм иржээ. Харин Хайсан цагийн байдлыг харгалзан мөн Оросоос авах зэвсгийн тусламжийн хариуг хүлээхээр Эрхүүд үлдсэн байна⁴⁴. Чин ван Ханддорж тэргүүтэй хүмүүс Их Орос оронд одсон тухай мэдээ олны дунд ам дамжин яригдаж, Монголчуудын дунд тусгаар тогтнол, эрх чөлөөний төлөөх халуун сэтгэлийг бадрааж байсныг тухайн

⁴¹ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 55

⁴² Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 57

⁴³ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 60

⁴⁴ Отгонбаяр, Ё. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ, 2011, 60

үед баруун Монголд худалдааны ажил эрхэлж байсан А.В.Бурдуков тэмдэглэн үлдээхдээ: Өргөөд Богдын наадмын үеэр Монголын зарим ноёд Богд ууланд гарч нууц зөвөлгөөн хийжээ. Дараа нь Ханддорж, Цэрэнчимэд хоёр алга болсон тухай яриа нэмэгдэж, тэр хоёр Оросын хаанаас тусламж гуйхаар нууцаар Петербург явсан юм байх хэмээн их л нууцхан хэлэлцэх болов. Энэ бүх цуу яриа нүүдэлчдийн нэгэн янзын амьдрал ахуйд, шинэ уур амьсгал оруулж, Хятадын хүлээснээс гарах найдварыг тэдэнд өөрийн эрхгүй төрүүлж байсан⁴⁵ гэж бичиж үлдээжээ.

1911 оны 10 дугаар сард Цонхлон уулнаас Чин ван Ханддорж бууж ирэв. Хүрээний ихэс дээдэс цуглан цагийн байдлыг ярилцахад Оросын байдал эргэлзээ төрүүлж, цаг алдах нигууртай тул, Оросын байдлыг харж цаг алдалгүйгээр тусгаар тогтнолынхоо төлөө хөдлөх хэрэгтэй хэмээн тохирцгоов. Энэ хуралдаанаар “Хүрээний хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар”-ыг байгуулж тэргүүнээр нь Түшээ гүн Чагдаржавыг томилсон байна. Мөн Халхын дөрвөн аймгаас тус бүр 1000 цэргийг Хүрээнд татахаар зарлажээ⁴⁶. Байдлыг сэжиглэсэн Сандо амбан Гүн Чагдаржаваас энэ тухай тодруулан асуухад, дотор газар үймээн самуун их гарч байгаа сурагтай” бид цэрэг цуглуулж хаан төрөө хамгаалах санаатай. Харин амбан та зэвсэг олж өгнө үү” гэж хариулжээ.⁴⁷ Цэргүүдийг голчлон Түшээт хан аймгийн Дайчин вангийн хошуу болон Цэцэн хан аймгаас татан авчирсныг харахад Чин ван Ханддорж, Далай ван Гомбосүрэн нар голлох үүрэг гүйцэтгэсэн бололтой. Юуны түрүүнд Хүрээний ойрхи хошуудаас 500 орчим цэрэг цугларсан байдаг⁴⁸. Энэ цугларсан цэргийн 189 нь Чин ван Ханддоржийн хошууны цэргүүд байлаа⁴⁹. Энэ байдлын тухай Швед худалдаачин Ларсон дурсахдаа: “Монголын ноёд Манж амбан Сандод тун тааламжгүй байна. Тухайлбал Ханддорж ван түүнийг ирсэн зүгрүүгээ буюу цагаан хэрмийн цаад талруу сурсан дуугаа дуулаад тонилбол сайн сан”⁵⁰ гэж хэлж байсан хэмээн бичиж үлдээжээ.

Ингээд Хүрээний ноёдоос өргөх бичиг барьж “Өмнө газар их самуун дэгдэж, олон мужид шинэ төр байгуулан, өөртөө улс байгуулан тогтож буй чимээ машид олон болсон ба Манжийн хааны эрх мэдэл маш өчүүхэн болжээ. Одоо манай Монгол яахин хүмүүжвээс сайн болохыг тодорхойгоор заан соёрхохыг хүсч мандал өргөмүй” гэж хүсчээ. Богд гэгээн хариуд нь “Таны асуусан маш сайн. Ер нь аливаа

⁴⁵ Бурдуков, А.В. *Хуучин ба Шинэ монголд (дурдатгалууд)*. УБ, 1987, 29-30

⁴⁶ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ, 1959, 36

⁴⁷ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба*. УБ, 2008, 48

⁴⁸ Пунцагноров, Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ, 1959, 36

⁴⁹ Болдбаатар, Ж. *Эрдэнэ дайчин хошой чин ван Ханддорж*. УБ, 2011, 134-136

⁵⁰ *Монгол гүн Ларсон*. УБ, 2015, 60

юманд цаг хэмжээгүй нь огт үгүй, Манж Хятадын энэ байдал цөм цаг болсных билээ. Харин одоо манай Монгол овгийн олон аймаг бүгдээр нийлж, өөртөө улс болон тогтож, шарын шашнаа бататган дэлгэрүүлж бусдын эрх мэдэлд дарлагдах зовлон зүдгүүрийг үзэхгүй цаг болсон. Гэвч бүгдээр нэгэн сэтгэлээр хүч гаргаж чармайн зүтгэхэд харгалзмуй”⁵¹ хэмээн айлдсан нь тусгаар тогтнолын төлөө босон тэмцэх уриа дуудлага болсон байна. Сандо амбан Ар монголд болж буй үйл явдал болон олон аймгийн хувиссан байдал учрыг бүрэн тодорхойлон гаргаж, харьяат Чин улсынхаа засгийн газарт мэдүүлсэн боловч Чин улсын дотоодод нэгэнт намын хувьсгал дэгдэж, өөр зуураа самууран тэмцэлдэж байсан учир огтхонч хайхарч анхаараагүй байна.

Иймд авч явуулсан арга хэмжээ нь тус болохгүйг мэдэрсэн Сандо амбан Монгол сайд Пунцагцэрэн, Хүрээнд суугаа Цэцэн хан аймгийг хамаарсан чуулган дарга байсан Цэрэннямаа, Хүрээний Эрдэнэ Шазудба Бадамдорж нарыг дуудан аваачиж, Монголын хувьсах байдлын хэдийнээ сонссон, сайд миний биеийг хөөх бичиг зохиосон чимээ байна хэмээн хэлжээ. Тэгээд тэр шөнөө Манж яамны хүмүүс үймэлдэн айж, яаманд хадгалаж байсан мөнгөө хуваан авч гэр гэртээ харьсан байна⁵². 1911 оны 11 сарын 18 орой Богд тусгай дөрвөн хүнийг томилон Сандо амбанруу илгээж Богдын зарлигийг уншиж сонгоход амбан ихэд гайхаж байснаа, хамаг бие нь дагжин чичирч, сандал дээрээ сууснаа, удтал юу ч дуугараагүй байна⁵³.

Сандо уг бичгийг авсан даруйдаа дагалдах манж, хятад түшмэдүүдээ авч Хүрээн дэх Орос улсын консулын газар өмгөөлөл, хамгаалал эрж очжээ. Тэр өдөр нь Манжийн амбаны сууж байсан Манж яамны газрыг татан буулгаж, хэрэглэж байсан гэр, хашаа сав, хэрэглэлийг данслан хурааж, улсын санд шилжүүлэн авчээ.

Ингээд Хүрээн дэх Манжийн хамгийн сүүлчийн сайд Сандо, бусад түшмэдийн хамтаар 1911 оны 12 сарын 4-нд Хүрээнээс гарч, Хиагт хот хүртэл өртөөгөөр дамжин, орос, казак цэргээр харгалзуулан, хамгаалуулж Оросын хилээр гарсан байна⁵⁴. Энэ үед Хүрээний харчууд, иргэд Манж сайд, түүний цэрэг, цагдааг үзэн ядаж ил далдаар тэднийг шүүмжлэн уран хошин үг, дуу зохиох явдал олонтоо гарч байжээ. Тухайн үед Сандо амбаныг Монголоос хөөсөнтэй холбогдуулан

⁵¹ Болдбаатар, Ж. *Монголын 1911 оны үндэсний хувьсгалын зүтгэлтнүүд*. УБ, 2011, 191

⁵² Магсаржав, Н. *Монгол улсын шинэ түүх*. УБ, 1994, 10

⁵³ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 61

⁵⁴ Батсайхан, О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ, 2014, 61

Монголчууд шоолон дуу зохиож байсныг ахмад түүхч Л.Дүгэрсүрэн Улаанбаатар хотын түүх номондоо бичиж үлдээсэн байна.

Тус дууны үг нь: *“Орой бүхэн асаад байдаг*

Оросын лаанпан унтраа бизээ хө

Олон түмнийг ноёлоод байдаг

Өнөө муу амбан чинь хөөгдөө бизээ хө

Үдэш бүхэн ноцоод байдаг

Үмхий лампанг унтраа бизээ хө

Үй олныг жанжлаад байдаг

*Өнөө муу амбан чинь хаачсан билээ хө...”*⁵⁵ гэж дуулж байжээ. Ингээд “Халхын Хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар” Түр засгийн газрын үүргийг албан ёсоор биелүүлж эхэлсэн бөгөөд Халхын хүрээний бүх хэргийг түр ерөнхийлөн шийтгэх газар нь 12 сарын 3-нд Чин улсын Хэвт ёсны он тооллыг халав. Ингээд цагагчин гахай жилийн өвлийн дунд сарын шинийн есөн буюу 1911 оны 12 сарын 29 баасан гаригт Жибзундамба хутагтыг шашин төрийг хослон баригч “Түмэн наст наран гэрэлт” хаанаар, түүний хатан Дондогдуламыг “Улсын их дарь эх”-ээр өргөмжлөөд тусгаар тогтносон Монгол улсыг байгуулсныг зарлан, улсын цолыг “Олноо өргөгдсөн” хэмээн зарлан тунхаглажээ.

Мөн өдөр шашин төрийг хослон барьсан хааны зарилгаар Засгийн газрыг 5 яамтайгаар байгуулж, Монголын тусгаар тогтнолын төлөө идвэхтэй хүчин зүтгэсэн Халх монголын лам, ноёдыг хэргэм зэргээр шагнаж, төрийн чухал албан тушаалд томилсноос гадна Өвөр монголоос ирсэн зарим зүтгэлтнүүдийг төрийн дээд албанд томилсон төдийгүй хөгшид настангуудад мөнгө, таяг зэргийг тус тус шагнан хүртээж, ялтай хүмүүсийг суллан тавьсан байна.

Энэ зарлигаар Монголын тусгаар улс байгуулахыг сэдэж, үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөнийг удирдан зохион байгуулсан Түшээт хан аймгийн жанжин, засаг, хошой чин ван Ханддоржийг Гадаад хэргийг эрхлэн шийтгэгч яамны, Их хүрээний да лам Цэрэнчимэдийг Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Түшээт хан аймгийн чуулган дарга, засаг, улсын түшээ, гүн Чагдаржавыг Сангийн хамаг хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Сэцэн хан аймгийн хамаарсан жанжин, засаг, бэйс Гомбосүрэнг Цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны, Түшээт хан аймгийн улсад туслагч гүн, засаг, Намсрайг Шүүн таслах хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны сайдаар тус тус томилж, хаан төрдөө үнэнч байх

⁵⁵ Дүгэрсүрэн, Л. *Улаанбаатар хотын түүхээс*. УБ, 1956, 46

тангараг өргүүлж цол хэргэмээр шагнасан⁵⁶ байна.

Ийнхүү Монголчууд Чин улсын ноёрхолыг үлдэн хөөж, туурга тусгаар Монгол улсаа байгуулсан явдал нь нийт Монгол үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний түүхэн ялалт байсан юм.

Дүгнэлт

Чин улсын төрөөс зарласан “Шинэ засгийн бодлого” нь тухайн үеийн дэлхий дахины хувиралт болоод хүчирхэг улсуудын колончлох бодлогын нөлөөллөөс үүдэн, Чин улс нь улсаа засах уламжлалт бодлогоо өөрчлөх зайлашгүй шаардлага урган гарсан байдаг. Чингийн Шинэ засгийн бодлого нь улс төр, эдийн засаг, соёлын салбарт шинэчлэлт хийгдэхээр төлөвлөгдсөн бөгөөд түүн дотроо улс төрийн хувьд үндсэн хуульт байгуулалд шилжих, цэрэг армидаа шинэчлэлт хийх явдал байсан юм.

Шинэ засгийн бодлогын доторх эдийн засгийн арга хэмжээ нь нэлээд чухал байр эзэлж байсан юм. Тухайлбал, Монгол нутагт Хятад иргэдийг олноор суурьшуулж тариа тариулах, байгалийн баялгийг нь ашиглах байдлаар ашиг олох явдал байлаа. Мөн өөрсдийн эрх ашгийн үүднээс банк, сургууль, хэвлэл, урлаг соёлын газруудыг шинээр байгуулсан ба томоохон хот суурингуудыг шинэчлэн тохижуулж, шинэ цагийн боловсон хотын өнгө төрөхтэй болгожээ.

Ялангуяа Сандо амбан Халх монгол оронд Чингийн Шинэ засгийн бодлогыг богино хугацаанд идэвхитэй хэрэгжүүлсэн бөгөөд Хүрээнд олон шинэ өөрчлөлтүүдийг хийсэн байдаг. Өнөөдөр Сандо хэмээх энэ түүхэн хүний намтар судлалын ажил манай түүхийн шинжлэх ухаанд хоосон нэгэн орон зай байгааг нөхвөрлөн судлах нь чухал байгаа юм. Сандогийн намтар зөвхөн Хүрээнд ирсэн цагаас хөөгдөн явах цаг хүртлэх үйл ажиллагаа нь манай түүх бичлэгт өнөөдрийг хүртэл бичигдэж ирсэн юм. Гэтэл Хүрээнд ирэхээс өмнөх үе болоод Хүрээнээс хөөгдөн явснаас хойших амьдрал үйл хэрэг нь өнөөдрийг хүртэл балархай хэвээр байсаар байна. Сандо амбан Хүрээнд ирээд шинэ засагтай холбогдох олон ажлуудыг хийсэн бөгөөд тэдгээрийг эмхлэн цэгцэлж, түүх бичлэгт оруулж өгөх нь энэ үеийн түүхийг гүйцэд болгох чухал нэгэн ажил болно.

Тэрээр Хүрээнд Шинэ засгийн бодлогын ажлыг явагдуулахад Халх монголын ихэс дээдэстэй зөрчилдөх явдал олонтаа гарч байсан боловч тэр цаг үедээ аль аль талынх нь эрх ашиг хөндөгдөж байсныг бид нэг талыг барилгүйгээр түүхэнд зөв хандаж, дүгнэлт өгөх хэрэгтэй болов уу.

⁵⁶ Монгол улсын түүх 5-р боть. УБ, 2004, 59

Монгол газарт Шинэ засгийн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд зайлшгүй Монголын эрх баригчдыг түших шаардлагатай байсан бөгөөд монголын хаад ноёд, хутагт хувилгаадуд ил далд байдлаар эсэргүүцэж өөр хоорондоо зөвшилцөн эрх чөлөөгөө олж авахын төлөө нууцаар эвсэн нэгдэж байлаа. Ингээд 1911 оны 12 сарын 29-ний өдөр Чин улсаас тусгаарлан төр улсаа байгуулсан билээ.

Abstract: The Qing government's "New policies" is due to the influence of globalization and the colonial policy of the powerful forces of the nation, Qing empire had to change traditional policy of nationalization. The new policy of the new government was planned to be reformed in the political, economic and cultural sectors and in particular, it would have to be politically transformed to constitutional institutions and to reform the army.

The new government of Qing empire policy has been implemented in Mongolia for a short period of time and has made many new changes in the framework by Sando governor. Today it is important to study the biography of Sando to explore the existence of a space in our history of science.

Ном зүй

Нэг. Архивын баримт бичиг

1. МУҮТА. М-9, Д- 1, ХН – 3992
2. МУҮТА. М-9, Д-1, ХН – 3987
3. МУҮТА. М-9, Д-3, ХН – 8379
4. МУҮТА, М-9, ХН-4136, 140

Хоёр. Архивын баримт бичгийн эмхтгэл

1. Манжийн дарангуйллын үеийн Монголын сургууль (1776-1911) эх бичгүүдийн эмхтгэл. УБ., 1965
2. 光緒朝朱批奏折 (蒙古族) 三多奏议 Бүрэн засагчийн үеийн айлтгал бичгүүд (Монгол үндэстэн) Сандогийн айлтгал бичгүүд.
3. 《库伦奏议》，全国图书馆文献缩微复制中心，2004年，页. (《Хүрээний айлтгал бичгүүд》, Бүх улсын номын сангийн сурвалж бичгийг филм болгон хадгалах төв. Бээжин, 2004 он)

Гурав. Судалгааны ном зохиол, өгүүллүүд

1. Навааннамжил Г. *Өвгөн бичээчийн үгүүлэл*. УБ., 1956
2. Дүгэрсүрэн Л. *Улаанбаатар хотын түүхээс*. УБ., 1956

3. Пунцагноров Ц. *Монголын автономит үеийн түүх*. УБ., 1959
4. Нацагдорж Ш. *Манжийн эрхиээлд байсан үеийн халхын хураангуй түүх (1691-1911)*. УБ., 1963
5. Дэлэг Г. *Монгол тогтмол хэвлэлийн түүхэн тэмдэглэл*. УБ., 1965
6. Лю Цзиньсо. *Монголын хураангуй түүх*. Хөх хот, 1985
7. Бурдуков А.В. *Хуучин ба Шинэ монголд (дурдатгалууд)*. УБ., 1987
8. Жамсран Л. *Монголчуудын сэргэн мандалтын эхэн (1911- 1913)*. УБ., 1992
9. Магсаржав Н. *Монгол улсын шинэ түүх*. УБ., 1994
10. *Монгол тулсын түүх*. V боть, УБ., 200#3
11. Батсайхан О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба*. УБ., 2008
12. Хэрээд Урангуа Ж. *XX зууны эхэн үеийн Монгол улс (1911-1919)*. УБ., 2010
13. Ли Пён Ре. 1911 онд *Монголын үнэсний тусгаар тогтнолыг сэргээн тунхагласан түүхийг нэхэн шижлэхүй*. УБ., 2011
14. Ёндонгийн Отгонбаяр. *Монголын тусгаар тогтнолын товчоон*. УБ., 2011
15. Болдбаатар Ж. *Эрдэнэ дайчин хошой чин ван Ханддорж*. УБ., 2011
16. Болдбаатар Ж. *Монголын 1911 оны үндэсний хувьсгалын зүтгэлтнүүд*. УБ., 2011
17. Батсайхан О. *Монголын сүүлчийн эзэн хаан VIII Богд Жавзандамба “Амьдрал ба домог”*. УБ., 2014
18. *Монгол гүн Ларсон*. УБ., 2015
19. Шарнууд Содбилэг. ӨМИС- ийн багш, Профессор. Чин улсын сүүлч үеийн манж, хятад сайд нарын дэвшүүлсэн монголыг засах айлтгал бичгүүдийн тухай. Proceedings of the Second International Conference. Past end Present of the Mongolinc peoples, Олон улсын хоёрдугаар чуулган, Монгол туургатны эрт ба эдүгээ, August 28-30, 2007., Ulaanbaatar, Mongolia. Edited by. Tokusu Kurebito, Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2009
20. 李桔松：从《可园诗抄》看三多任库伦办事大臣前后之心路历程，《中国边疆史地研究》，2016年6月 第26卷 第2 期，84